

Mahmyt Kaşgarly / dowamy

Category: Goşgular, Kitapcy, Sözlär, Türkmen dili, Ýazyjy şahyrlaryň we alymlaryň terjimehaly

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Mahmyt Kaşgarly / dowamy Sözlügiň käbir goşgularyndaky öz görkezen gahrymançylygyň hakynda gürrüň etmek ýagdaýy oguz-orhon ýazgylaryna-da mahsus. Ýokarda getiren goşgymyzyň ruhy oguz-orhon ýazgylaryna juda ýakyndyr. Çünki, runiki ýazgylarda hem "men" diýip gürlmeklik bar. Megerem, bu häsiýet şol döwrüň ruhuna, şondan hem edebiýatyna mahsus alamat bolmaly. Türkmenlerde öz görkezen gahrymançylygyň hakynda gürrüň etmeklik, baryp ýatan hakykat bolýanda-da il içinde halanylmaýar. Seniň gahrymançylygyň waspyny başgalar etmeli. Biziň pikirimizçe, ine şu ýagdaýyň hasabyny zamanynyň edebi aňy berk tutupdyr. Şol sebäplem öwünjeňligiň ýaramaz häsiýetdigini ýazgaryan eserler döredilipdir. Muňa ýokarda bellän gys hem ýaz pasyllarynyň aýdyşygy mysaldyr. Edebi ösüş munazraçylyk däbiniň üsti bilen gahrymanynyň ýaramaz, pes häsiýetini ýazgarypdyr we belli bir derejede öz sagdynlygyny gazanypdyr. Edebi çeper pikirlenmäniň ösüşiniň soňraky asyrlarynda gahrymanyň adamkärçilikli häsiýetiniň olaryň özlери tarapyndan däl-de, başgalar tarapyndan taryplanmagy şunuň üçindir.

Mahmyt Kaşgarlynyň kitabynda söweş wakalary bilen baglanyşykly şygrylar bir-birin görkezenden örän köp. Şolaryň içinde poeziýanyň elegiýa (agyçylyk) görnüşinde ýazylan şygrylar hem örän köp duş gelýär. Olarda synply jemgyýetde söweşlerde ölenlere ýakynlary tarapyndan gynanç duýgulary bildirilýär, adamlar gözýaş dökýärler, ýaka ýytýarlar, käbir taýpa başlyklarynyň ady tutulýar, duýgudaşlyk bildirýärler. Uly çaknyşykda ölenleri ýatlap gam-gussany ýatdan çykarmaga çagyryýar. Şu zatlary beýan etmekde dürli-dürli çeperçilik serişdeleri ulanmak arkaly emosional täsirlilik gazanylypdyr.

Alp är Toňa oldumy,

Esiz ajun kyldymu,

Ozlak oçun aldymu,
Emdi ýurak ýyrtylur.

Batyr, gynanja mynasyp Alp Är Töňňä (Afrasiýab) öldümi,
ýaramaz dünýä galdymy, dünýä ondan öjüni aldymy, indi onuň
ölümine ýürekler paralanýar. Bu setirler “Alp” \batyr,
gahryman\ sözüniň manysyny düşündirmekden ötri mysal alnypdyr.

Bäglar atin argurub,
Kazgu ani turgurub,
Mänzi ýüzi sargarib,
Kurkum aňra turtulup.

Afrasyýabyň ölümüne gynanyp aýdýar: Emirler atlaryny ýadadyp
geldiler. Gaýgy begleri azdyrdy, ýüzleri zagpyran solandek
juda sorardy. Bu setirler “Kurkum” \zagpyran – sary gülli
ösümligiň ady\ sözüniň manysyny düşündirmekden ötri alnypdyr.

Uluşib äran borlaýu,
Ýirtin ýaka urlaýu,
Sikrib uni ýutlaýu,
Sigtab kozi ortulup.

Afrasiýabyň ölümüne gynanç bildirýärler. Ärler \adamlar\
böriler ýaly uwlaşdylar, uwlaşyp \aglaşyp\ ýaka ýyrtdylar.
Gamgyn \zaryn\ sesler bilen bagyryşdylar, \gözýaşdan\
adamlaryň gözleri gamaşyp galdy \örtüldi\.

Ondan başga-da Mahmyt Kaşgarly Alp Är Töňňe bilen Afrasyýabyň
bir şahsdygy hakda pikiri öňe sürüpdür. “Diwanda” şeýle sözler
bar: ...Tunga. Babyr. Gaplaň jynsyndan bir haýwan, pili
öldürýär: asyl manysy şudur... Türkleriň beýik hakany
Afrasyýabyň asyl türk ady Tunga Alp Är – “Babyr bilekli,
gaýratly adam” diýmekdir. Şeýlelikde Mahmyt Kaşgarly
Afrasyýabyň adyny “tunga-babyr” sözi bilen baglanyşdyrýar. Bu
hakykata laýyk gelýär, çünki gadymy döwürlerde gahrymanlaryň
gaýduwsyz, edermen häsiýetleri ýabany haýwana mahsus alamatlar
bilen kesgitlenipdir, Afrasyýap bilen bagly rowaýatlaryň
aglabasynyň gahymançylykly häsiýetli bolmagy bilen sözümüzü

tassyk edýär.

Afrasyýap Awestada Traýtaonanyň neberesi, Peşeňiň ogly Franhrasýan. Şanamalarda we pars dili çeşmelerde Afrasyýap pişdady, kyýany, eşkany, sasany şalary we pälwanlary bilen uruş alyp baran Turanyň serkerde şasydyr.

Irki orta asyrlarda oguz han bilen baglanyşykly rowaýatlaryň mazmuny Zülkarneýn, Afrasyýap ýaly gahrymanlaryň keşbine siňipdir. “Diwanda” uýgur “halaç, çigil” taýpalarynyň gelip çykyşynyň Zülkarneýniň bilen baglanyşdyrylmagy muny aýdyň görkezýär. Afrasyýap hakda soňra döredilen rowaýatlarda hem “Oguznamalaryň” täsiri açyk duýulýar. Gahrymanyň daş-töweregindäki serkerdeler oguz atlaryny göterýär. Garahanly we seljuk patyşalarynyň “tarym”, “tekin” derejeleri hem gahrymanyň Afrasyýabyň ady bilen baglanyşdyrylypdyr. Afrasyýap Abulkasym Ferdöwsiniň “Şanamasynyň” esasy gahrymanlarynyň biridir.

Mahmyt Kaşgarlynyň kitabynda elegiýa – matam goşgularyň ilkinji gadymy nusgalaryny öz beýanyny tapypdyr. Oňa mysal edip Alp är Töňňäniň –Afrasyýabyň ölümine bagyşlanan goşguny görkezmek bolar. Mahmyt Kaşgarly Alp är Töňňäniň gadymy Turanyň şasy Afrasiýabyň türki halklaryň arasynda tutulýan adydygyny belläpdir. Afrasiýabyň Abulkasym Ferdöwsiniň “Şanamasynyň” esasy gahrymanlarynyň biridigini edebiyatçylar habarlydyr. Ylymda “Şanama” Eýran şalarynyň taryhyndan gürrüň berýän eser diýlip ykrar edilipdi. Emma Mahmyt Kaşgarly Afrasiýabyň Alp Är Töňňediginden habar berýär. Oguzlaryň başga bir halkyň şasynyň ölümine matam goşgy döretmejegem düşnüklidir. Eger şeýle bolsa, birinjiden, bu goşgynyň dörän wagty XI asyrdan has aňyrda, has takygy Afrasiýabyň özüniň ýaşan wagtlary bolmaly. Ýöne halk ony öz hakydasyndan goýman gelipdir. Şeýdibem, bu aýy hakykat halk döredijiliginde orun alypdyr. Şu ýerde ýene bir ýagdaýy ýüz ugra belläp geçmekçi. Ferdöwsiniň “Şanamasynyň” ilkinji müň bendini Dakyky ýazýar. (Şu ýerde Ferdöwsiniň “Şanamasyna” çenli dört sany “Şanama” eserleriň bolandygyny-da bellemek gerek). Emma ol öz guly tarapyndan pyçaklanyp öldürilýär. Onuň öldürilmeginiň sebäbi hakynda şu wagta çenli hiç hili düşündiriş ýokdy. Emma

“Şanamanyň” aşaky setirleri onuň ölüminiň dini ynanç bilen baglanyşdyrmaga esas berýär:

Dakyky çar hyslat bergüzide äst,
Be giti äz hemä how-u-zişti.
Lebi ýakut reň-u-nalaýy çäň,
Meýi hun reň-u kişi Zarduhişti.

Manysy:

Dakyky dört häsiýeti saýlandyr,
Dünýäň ähli erbet-gowulyklaryndan.
Ýakut reňkli leb bilen çeň sazynyň sesini,
Gan reňkli şerap bilen Zaratuştraň dini.

Mysal getiren bentlerimizden görnüşi ýaly, Dakyky yşky, aýdym-saz, meýi hem Zaratuştranyň dinini saýlapdyr. Meý-şerabyň haram saýylan yslam dünýäsinde, iň beterem, Zaratuştranyň otparazçylyk dinine ýykgyň etmegi onuň ölümine sebäp bolupdyr. Bu maglumatlar Dakykynyň erkin pikirli bolandygyna hem güwä geçip biler.

Araplar biziň ülkelerimize VII asyrdan gelen hem bolsa, yslamy köpçülikleýin kabul etmeklik IX-X asyrlarda amala aşýar. Sowatsyz adama serediniňde ylymly adamyň dünýäsinde ruhy öwrülişigiň bolup geçmegi üçin belli bir wagtyň gerekdigini hem hasaba almalydyr.

Dakykynyň ýokarda bellän dört närsä göwün bermeginiň sebäbini Merkezi Aziýa halklarynyň arasynda uzak wagtlap dowam eden otparazçylyk dininiň medeniýetinden gözlemeli. Belli pars-täjik şahyry Rudaky hem gadymy Eýranda şatlyk çeşmesi hökmünde söýgini, sazy hem şeraby görkezipdir. Emma ol zamanaň talabyna görä, onuň dördünjisi hakynda dil ýarmadyk bolara çemeli. Ýogsa, Eýranyň taryhynda otparazçylyk dininiň aladasy düýpden edilipdir. Taryhda miladynyň IV asyrynda Rim döwlet agalygynyň çäklerinde hristian dinine döwlet dini derejesi berlipdir. Sasany döwletiniň parasatly patyşasy Şapur II (309-379 ýý.) bu syýasy çäräni öz döwletinde ýola goýýar. Ol otparaz dininiň ruhanylaryny, alymlaryny toplaý, otparazçylyk dininiň mukaddes

ýazgylarynda duş gelyän ähli sesleri ýazyp beýan etmäge ukyply elipbiýi döretmegi we onuň bilen “Awestany” göçürmegi tabşyrýar. Bu wezipe tiz hem üstünlikli amal edilipdir. Şeýdibem, “Awestanyň” elipbiýi döräpdir. Bellemeli tarapy Dakyky otparazçylyk dininiň taryhyny we onuň mazmunyny, “Awesta” kitabyňy oňat özleşdiren we onuň täsirine düşen bolmaly.

Eýsem Dakyky kim bolupdyr? Bu soraga şu wagta çenli anyk maglumat tapmak kyn. Onuň hakyky ady Abu Alydyr. Oňa Abu Mansur hem diýlipdir. Ol Ahmet Dakykynyň ogludyr. Dakyky lakamy pars dilindäki “dakyk” sözünden bolup, türkmen diline terjime edeniňde “takyk, anyk, hakyky” many berýär. Çeşmelerde onuň takmynan, 320-330-nji hijri kamary senesinde dünýä inendigi barada aýdylýar. Ol bir maglumata görä, Balhda (Owganystan), ýene bir maglumata görä, Towusda (Eýran), başga bir maglumatda bolsa Samarkantda doglan hasaplanýar. Ýöne onuň doglan ýeri Balh bomagy mümkin. Sebäbi onuň “Şanamasynda” Aryýananyň patyşasy Guştasp, Turanyň patyşasy Arjasp hem Zaratuştra hem onuň dini, ataşkadalaraň açylyşy hakynda gürrüň berilýär. Turanyň patyşasy Arjaspyň Afrasiýabyň doganydygy aýdylýar. Maglumata görä, Arjasp, Afrasiýap hem Zarer –bular üç dogan bolupdyr. Zareriň gahrymançylygy “Ýadygärnama” (Zareriň ýadygärligi) eserinde beýan edilýär.

Çeşmelerde hem “Şanamanyň” özünde aýdylyşyna görä, Abylkasym Ferdöwsi Dakykyny halamandyr. Ol otparaz hökmünde ýigrenilipdir. Käbir maglumarlarda Dakykynyň Ferdöwsüden öň, irräk ýaşandygy aýdylýar. Bilşimiz ýaly, Ferdöwsi 329-330-nji hijri ýyllarynda, milady senesi boýunça 929-930-nji ýyllarda dogulýar. Ol 35-40 ýaşlarynda “Şanamany” ýazmaga girişýär. Eger biz Ferdöwsiniň doglan ýylyny aýdaly 930-nji diýip ýyly alýarys. Ol “Şanamany” ýazmaga girişen 40 ýaşyny goşsak biz 970-nji ýyly alýarys. Ol ýyllarda samanlylaryň hökümdarlygy dowam edipdir. Soltan Mahmyt Gaznawy 1030-nji ýylda inçe keselden aradan çykypdyr. Ferdöwsi “Şanamany” döretmek üçin 35 ýyl ömrüni sarp edipdir. Ol eserini gutardym edip, ony Soltan Mahmyt Gaznala sowgat edipdir. Şunda kanuny sorag döreyär. Eger Ferdöwsi öz eserini türkmen soltanynyň ata-babalarynyň

taryhyndan söhbet açylmaýan bolsa, onda ony Soltana sowgat eltermidi?! Elbetde ýok. Şu ýerde Soltanyň wada edilen puly birbada bermese-de, soňra eden işine ökünendigini-de bellemegimiz gerek.

Nygtamakçy bolýan pikirimiz, Ferdöwsiniň “Şanamasynda” diňe Eýran şalaryň taryhy beýan edilmän, turanlylaryň – türki halklaryň, şol sanda türkmen halkynyň geçmişde ýaşan şalarynyň taryhy çeper ýazgy edilýär. Munuň ýekeje delili hökmünde Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde Alp Är Töňne barasyndaky maglumaty görkezip bolar. Şu nukdaýnazardan Mahmyt Kaşgarlynyň “Türki dilleriň diwany” atly sözlügi taryhy, şeýle-de, etnografik gymmata eýedir.

Diliň dürsýazuwynyň şygryň çeperçiligine ýiti täsir edýändigini nazarda tutup, alym R.Rejebowyň sözlükde sözleriň ýazylyşy hakyndaky pikirini okyjy bilen paýlaşmakçy: “Mahmyt Kaşgarlynyň diwany arap elipbiýsi bilen ýazylypdyr. Arap elipbiýinde bolsa “p, ç, g, ž” harplary şol wagt hem bolmandyr, şu wagt hem ýokdur. Bu harplaryň ýoklugy arap dilinde şeýle sesleri öz içine alýan sözleriň bolmanlygy hem ýoklugy bilen düşündirilýär. Türki dillerinde bolsa şeýle sesleri öz içine alýan sözler näçe diýseň şol wagt hem bolupdyr, şu wagt hem bar.

Netijede, olaryň ýazuw ýadygärliklerinde “p, ç, g, ž” harply sesler şöhlelenip bilmändir. Olar bu we beýle sesleri olara ýakyn beýleki sesler aňladypdyrlar...Meselem, “gün, bilge, tapuwçy, gel, git, getir, gelgil” ýaly sözler hemişe “kün, köz, bilke, tapuwçy, kel, kit, ketir, kelgil” görnüşinde ýazylyar. Hakykat, şol döwür türki dillerinde şu ýokarky ýagdaýyň iki warianty-da ýörgünli bolupdyr”¹. Şeýle ýagdaýyň goşgulardaky belli-belli sözleri asyl nusgadan daşlaşdyrmagyň netijesinde, onuň milli öwüşgininiň pese gaçmagyna, şonuň bilen hem çeperçiliginiň gowşamagyna getirjekdigi düşnüklidir. Edebiyatçy alym R.Rejebow ady agzalan kitabynyň 192-nji sahypasynda diwanyndaky goşgularyň sözlük ýazylan wagtyndakydan has öňki döwre degişlidigi sebäpli, onuň diliniň pikiri doly hem çuň mazmunly hemmetaraply beýan ederden ejizdigini belläpdir. Alym şeýle pikire gelmeginiň sebäbini

goşgudaky sözlemleriň gurluşy taýyndan haýsy hem bolsa bir agzasynyň ýokdugy bilen düşündirip, aşaky bendi mysal hökmünde getiripdir:

Küji teňi tokuşty,
Oguş kohum okuşty,
Çerik tapa ýakyşty,
Birge kelip, öç ötäär.

Manysy: “Ol adam öz güýjüniň yetdigiçe söweşdi, ol dogan-garyndaşlaryny çagyryp, olary goşun tarapa alyp bardy, ýakynlaşdyrdy. Indi olaryň hemmesi birigip duşmandan öç isleýärler” . Alym şygryň manysyny düşündirende “ol” çalyşmasyny ulanyp, sözlemi eýesi bilen berýär. Ýöne biz bu anyk mysal babatda başgaçarak pikir edýäris. Türkmen dilinde doly däl sözlemler ylmy taýdan öwrenildi. Şygryda hem her bir sözlemiň ähli agzalarynyň doly getirilmegi hökman däl bolup, ol poetik formadyr. Ýokarda mysal alnan bentde “tokuşty, okuşty, ýakyşty” ýaly sözlerde öten zaman işliginiň üçünji ýöňkemedede gelmegi sözlemiň eýesiniň “ol” at çalyşmasydygyny öz-özünden mälim edip dur. Diýmek, bu sözlem, biziň pikirimizçe, eýesi daşynda mälim bolan sözlemdir. Bolmanda, hem kapyýalaryň olluk ýöňkemedede getirilmegi, onuň eýesini gözläp ýurt aşmaly däldigini habar berip dur. Şonuň üçin ýerde diliň ejizligini görmeýäris.

Çeper edebiyat ýyl geçdigi saýy kämilleşmek bilen. Ol uzak ýyllaryň dowamynda mazmun hem çeperçilik babatda baýlaşypdyr. XVIII-XIX asyr nusgalyk edebiyatymyza millilik has hem ösüpdür. Ol çeperçilik babatynda-da täze belentliklere galypdyr. Nusgalyk şahyrlarymyzyň döredijiliginde goşuk şygry görnüşi ýene-de esasy orna geçipdir. Goşugy edebi dolanşykda täzeden işjeň ulanmaklyk Magtymguly Pyragy tarapyndan amal edilipdir. Ussat Magtymguly goşugy edebi dolanşyga girizmek bilen çeper pikirlenmede uly öwrülişik geçiripdir. Magtymgulynyň bu täzeçilligi döwürdeş hem özünden soňky ýaşan şahyrlary tarapyndan goldanylypdyr. Biziň bilşimiz ýaly, beýik Magtymgula çenli Gündogar, şol sanda türkmen edebiyatynda

Yörgünli şygyr žanry bolup gazal hyzmat edipdir. Emma gazalyň aruz sistemasy-kadasy milli ruhy, döwrüň meselelerini açmakda oňaýsyzdygy, dardyggy üçin sillabiki bogun ölçegli goşuk görnüşine geçilipdir. Bu mesele ylmy işlerde doly öwrenildi. Yöne şu ýerde biz başga bir meselä ünsi çekesimiz gelýär. Orta asyrlaryň bütin dowamynda gazal žanry –goşgy düzüliş kadasy esasy orunda bolup gelipdir. Ýagny, edebiyatyň baş şygyr görnüşi bolup hyzmat edipdir. Gündogaryň görnükli söz ussatlary öz eserlerini gazalda ýazypdylar.

Ol şu uzak döwrüň dowamynda özüniň tutuş çeperçilik sistemasyny işläp düzüpdir. Şu meselede gahrymanyň çeper keşbini we häsiýetini açmak üçin ulanylýan çeperçilik serişdelere aýratyn orun degişlidir. Ol edebiyat ylmynda liriki detallar hem diýlip atlandyrylypdy. Olar hakyndaky edebi söhbetler söýgi temasynda döredilen eserler bilen baglanyşykly has ýiti ýüze çykypdy. Gazalyň özüniň döreden, ösdüren hem kämilleşdiren baý şygyr çeperçilik serişdeleri bar. Ol örän köpdür. Gazal aslynda romantiki idealy edebiyatyň şygyr žanry bolany üçin bu meselede hiç bir çäklendirmesiz döredilipdir. Aslynda romantika köňül arzuwy bilen iş salyşýan çeper stildir, orta asyr Gündogar edebiyatynyň döredijilik usulyňyň-stiliniň romantizmdigi ylmy delillendirildi. Edebiyatymyzyň taryhynda X-XV asyrlar romantizmiň “altyn asyry” hökmünde bahalandyryldy.

Romatizmde gahryman idealdyr. Onuň mekany köňüldir. Şonuň ýaly-da ol juda arzuwçyldyr. Tersine realizmde gahryman realdyr. Real gahrymanyň jemgyýetde tiplerini – özüne meňzeşlerini tapmak mümkin. Realizmde tipleşdirme bolsa, romantizmde umumylaşdyrma bardyr. Nygtamakçy bolýan pikirimiz, orta asyr romantizminiň gazal žanrynda işledilen çeperçilik serişdeler XVIII-XIX asyr edebiyatymyzda goşukda hem işledilipdir. Çünki, bu asyrlarda ideal gahryman gazaldan goşuga geçýär. Döwrüň edebiyatynda real gahrymanly goşuklar bilen bir hatarda ideal gahrymanly goşuklar döreyär. Has takygy harby-gahrymançylyk hem watançylyk temadaky goşuklara esasan real gahryman mahsus bolsa, yşky temadaky we kasydaçylyk däbe eýerelip döredilen goşuklarda ideal gahryman

bardyr. Munuň özi edebi ösüşde arassa realizmiň ýokdygyny, onuň diňe sosial-durmuşy lirikada ýüze çykandygyny, emma, söýgi şygryýetinde romantizmiň ýaşaýandygyny, dowam edýändigini görkezýär. Oňa mysal edip Mollanepesiň döredijiligini, Keminäniň we ähli nusgalyk şahyrlaryň yşky lirikasyny we söýgi temasyndaky dessanlarymyzy görkezip bolar. Indi esasy gürrüňimize dolanalyň. Biziň aňlaýşymyza görä, romantizm çeper keşp hem häsiýet açmakdaky ulanylan çeperçilik serişdeleri diňe bir gazalda döremändir. Gazal arap edebiýatynyň şygyr görnüşleriniň biridir. Türkmen halkynyň romantiki duýgulanmalary: köňül ýüwürtmesi, arzuwçyllygy, umtyt-islegi, haýalbentligi, şahyryna duýguçyllygy onuň özüniň döreden goşuk goşgy görnüşinde şineläpdir. Belli bir ösüş ýoluny geçipdir. Şu ýerde bir zady aýratyn bellemek gerek. Magtymguly goşugy saýlap alanynda onuň döwrüň meselelerini açmakda oňalydygyndan, has takygy, onuň aruz kadasynyň ýokdugyndan şonuň üçinem gahrymanyň özüni juda erkin duýýandygyndan, diýesi gelen zadyny arkaýyn diýip bilýändiginden ugur alypdyr. Mollanepes romantik hem bolsa gazala gitmändir. Näme üçin?! Sebäbi, Mollanepese hem romantik yşky duýgyny açmakda goşugyň amatlydygyna düşünişdir. Hawa, hut şonuň üçinem ol ussady Magtymgulynyň geçiren şygyr reformasyny iki elläp goldapdyr. Özem şunda onuň romantiki duýgy bilen milli duýgynyň bir ýere sygyşýandygynyň amaly nusgasyny görkezendigini tekrarlap aýdasymyz gelyär. Tekrarlamamyz ýöne ýerden däl. Edebiýat ylmymyzda alymlarymyzyň bir bölegi “romantiki duýgy bilen milli duýgy bir ýere sygyşmaýar” diýen pikiri goldapdyrlar.

Görşümüz ýaly, XVIII-XIX asyr edebiýatymyzda romantik mazmunly goşuklar döreyär. Gyzykly hem ylmy ähmiýetli ýeri, onuň ideýa-çeperçilik köklerini türkmen alymy Mahmyt Kaşgarlynyň sözlügündäki goşuk goşgy görnüşinde görüp bolýandygydyr.

Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüginde ýerleşdirilen goşuklarda romantiki arzuwçyllygyň alamatlary bar. XVIII-XIX asyr edebiýatymyzda goşuk goşgy düzüliş görnüşinde döredilen şygyrlarda ulanylan çeperçilik serişdeleriniň köpüsi Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüginde gabat gelyär. Emma ol çeperçilik

serişdeler gazal žanrynda işledilen bolup, kämilligiň ýokary derejesine ýetirilipdir. Biz bu hakykaty, elbetde, inkär edip bilmeris. Ýöne “Diwany lugat-et türk” sözlügindeki goşgulardaky çeper dünýägaraýyş, duýguçyllyk we ulanylan çeperçilik serişdeler romantik häsiýetler bilen tapawutlanýar. Edebiýaty öwreniş ylmynda XVIII-XIX asyr klassyky edebiýatymyzda ýörgünli işledilen çeper keşp hem häsiýet açmaky çeperçilik serişdeleriniň köklerini orta asyr gazalçylyk edebiýatynda endik bolupdy. Emma Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüginde ýerleşdirilen 300 töweregi goşgy bentlerine siňňitli nazar aýlasaň, milli şygyr sungatymyzyň gadymy çeperçilik serişdelerine duş gelmek bolýar. Bellemeli tarapy, orta asyr gazalçylyk edebiýatynda işjeň ulanylan şol çeperçilik serişdelere Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüginde duşmak bolýar. Ine, olaryň käbirleri: “tolun aýyn ýüzi” –dolan aýyň ýüzi, “ulas göz” –humar göz, “ýolgu bolmak” –pida bolmak, “alsykar ögün” –aklyň talanmak, “bulnamak” –ýesir etmek, “gözüm ýarugy” –gözüm röwşeni, “söwük” –söýgüli, “köňlüm aňar kaýnyýu” –köňlüm onuň üçin gaýnamagy, “köňlüm için örtedi” –köňlüm örtenmegi, “akar közüm uş teňiz” –gözüm deňiz ýaly suw akdyrýar, “koýgaşmak” –gujaklaşmak, “kyzyl yüz”, “sargarmak” we ş.m. Biziň pikirimizçe, bu sözler adaty bir sözler bolman, gadymy oguz-türkmen şygryýetiniň şahyrana şygyr çepeçilik serişdeleri bolup, ol gezeginde türk dilli gazalyň çeperçilik babatda baýlaşmagyna oňaýly täsir edipdir. Şu ýokarda mysal alnan çeperçilik serişdeler orta asyr gazalçylyk edebiýatynda işjeň ulanylypdyr. Edil şonuň ýaly, XVIII-XIX asyr türkmen klassyky şahyrlarymyzyň dilinde hem gabat gelip, olar çeper keşbiň portretini şahyrana çekmekde we häsiýetde açmakda ulanylýar. Biz bu ýerde deňeşdirmek üçin mysal getirip oturmakçy däl. Edebi üşüklü her kime ol öz-özünden düşnükliidir.

Indi ýokarda görkezilen sözleriň goşgy bentlerindeki aňladýan manysy hakynda gürrüň edeliň. Romantizmiň nazaryýetine görä, eger ol ýa-da beýleki şahyrana zehin köňlüne “gidip”, özüni köňli bilen “geňeşip” başlaýan bolsa, onda ideal-romantika ýykgyň edip başlamagydyr diýip düşündirilýär. Şu ýagdaý XIX

asyr nusgalyk şahyrymyz Mollanepesde has güýçlidir. Mahmyt Kaşgarlynyň sözlügindäki goşgy bentlerinde belli bir derejede “köňlüm” diýýän gahryman bar. Elbetde, ýekeje bendiň mysalynda meseläni çözdüm edip bolmaz. Asla-ha mümkinmi beri. Ýöne biz sözlükdäki goşgulary diňe bir halk döredijiligi eserleri hökmünde kabul etmeyäris. Olaryň bolmanda ýazuwly edebiýatdan agzeki edebi nusga öwrülenine gaty bir köp wagt geçmändir. Onsoňam ýekeje bir bent bolayanda-da, şol bendiň özüne ýetesi sýužeti – wakasy, çeperçilik alamatlary bolýar. Hut dört setirde gahrymanyň dünýäsi açylýar. Bolmasa ol şygyr däl. Onuň bent bolmagy üçin esasy şahyrana talaplar saklanmaly. Şo-da bize käbir netijelere gelmäge mümkinçilik berýär. Geliň, Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğinden käbir goşgy bentleri okalyň:

Bulnar meni ulas göz,
Kara meňiz, kuzyl yüz,
Andan tamar tükel tüz,
Bulnap ýene ol kaçar.

Manysy: Bu ýerde söýgüli gyz wasp edilýär we şeýle diýilýär: “Ol humar göz meni ýesir etdi, ol gara meňiz, gyzyly yüz meni ýesir etdi. Ondan tükel gözelligi damýar, ol meni ýesir edip özi gaçýar”¹. Goşgy bendindäki “bulnamak” sözünüň ýesir etmek, “ulas gözüň” humar, süzük göz, “tiz” sözünüň gözelligi, görk manysynyň bardygyny bellemek gerek. Bulnamak işligi bulnatmak, ýagny, bizar etmek, azar bermek manysynda häzir hem ulanylyp ýör. Bendiň beýan edýän wakasynyň gazalyň sýužetine juda golaýdygyny aýtmalydyr. Magşugyň aşygyny ýesir etmegi, örtemegi, ýaryň çensiz gözelligi we onuň waspy, emma aşygyň çäresizdigi, ýardan rehim-şepagata garaşýandygy we ş.m. adatça gazalyň wakasynyň esasyny düzýär. Şeýle häsiýetli mysallary sözlükden ýene getirmek mümkin:

Özik meni komytty,
Sakynç maña ýumutty,
Köňlüm aňar emitti,
Yüzüm meniň sargarur.

Bu bentde hem aşyk “söygi meni gamlandyrdy, tolgundyrdy, gozgalaña saldy, könlüm oña ymtlydy, yşykdan yüzlerim saraldy” diýip çekyän hasratyny beýan edýär. Eýsem, şu mysal getiren bendimiziň wakasy bilen gazal beýtleriniň däpleşen wakalarynyň arasynda nähili meñzeşligi görüp bolýar?! Birinjiden, gazalda gahryman ýekelikde ýaşayar. Ol magşuk bilen baglanyşykly hasratyny ýalňyzlykda beýan edýär. Edil şeýle häsiýet okan bentlerimize-de mahsus. Ikinjiden, gazal sýužetinde aşyk gahryman mydama hasratda, oña yşk gussasy ezýet berýär. Biziň mysal getiren goşgularymyzda-da gahrymanyň şu derdi bar. Üçünjiden, gazalda magşugyň mertebesi juda belentdir. Aşyk ýara tagzym edýär. Magşuk aşygyny görmediksireýär, hamala özüni ulumsy alyp barýar. Aşygyny yşk oduna ýakmakdan lezzet alýar. Hakykatda, bu gazalyň utanjaň gyzydyr. Mahmyt Kaşgarlynyň sözlügindäki goşgularda hem şuna meñzeş sýužetli bentler bar:

Awlap meni koýmaňyz,
Aýyk aýyp kaýmaňyz,
Akar közüm üs teňiz,
Tegre ýere kuş uçar.

Bende aşyk gahryman söygülisine yüzlenýär. Ol aýdýar: “Meni beýle awlap (jilwe berip) goýmaň, owal ant içip, söz berip, wada edip, indi sözüňizden dänmäň, gözüm deňiz ýaly suw akdyrýar, degresinde guşlar”. Ýagny, gözden akan yaş deňiz bolupdyr, degresinde bolsa guşlar uçuşyp ýör. Bellemeli tarapy, şeýle häsiýetli suratlandyrma hem sypatlandyrma diňe romantizme mahsusdyr. Şonuň üçin biz sözlükdäki goşgularyň arasynda romantiki häsiýetli bentleriň bardygyny nygtamak isleýäris.

Gündogar edebiyaty öwreniş ylmynda romantizm ilki araplarda ýa-da mawrlarda dörän bolmaly diýlip aýdylýar. Onuň yüze çykan senesi miladynyň III-IV asyrlary hasaplanýar. Eger biz türkmen edebiyatynyň taryhynda Muhammet Horezminiň asyrynyň ylmy Galkynyşlaryny göz önünde tutsak hem ol döwürde türkmenleriň arap diliniň üsti bilen dünýä medeniýetine goşulşanyny hasaba

alsak, onda romantizmiň hat-da, çeper usul hökmünde oýanmagyna şertleriň bolandygyny doly göz öňüne getirip bileris. Munuň üçin arap-pars dilli türkmen edebiyatyny öwrenmek zerur. Ýeri gelende bellesek, VIII-IX-X asyrlarda onlarça türkmen şahyrlary özleriniň eserlerini arap-pars dillerinde ýazydyrlar. Edebiyat ylmyna olaryň atlary öňrädken bári mälimdir.

Ýeri gelende bellesek, Mahmyt Kaşgarly sözlükde dürli şygyr görnüşlerinden peýdalanydyr. Alymyň “Türki dilleriň diwany” sözlügindäki edebi nusgalaryň diňe bir XI asyra däl eýsem, VIII-IX asyrlardaky goşgy düzülişiniň özboluşlylygyny derňemekde hem ygtybarly çeşme bolup hyzmat edýär. Zehinli edebiyatçy alym Ahmet Mämmedow makalasynda beýik oguz dilçisi Mahmyt Kaşgarlynyň bu “Diwanynyň ” türki edebiyatdaky deňeşdirme derňewini geçiripdir. Ol sözlükde nakyllar, atalar sözleri, goşgy bölekleri bilen bir hatarda rowayatlaryň, hekaýalaryň hem orun alandygyny nygtapdyr: Mälim bolşy ýaly, orta asyr döwürlerinde ýaşa, dürli ugurdan işläň alymlar eserlerinde halk paýhasyna, beýik kişileriň ady bilen aýdylyan hikmetlere, il içindäki rowayat-legendalara mümkingadar ýygý-ýygýdan ýüzlenipdirler.

Beýik oguz dilçisi Mahmyt Kaşgarly eserinde ol ýa beýleki sözüň manysyny öz sözleri bilen düşündürmekden ötri goşgulardan, rubagy böleklerinden, mesnewilerden hem yerlikli peýdalanýar.

Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” sözlügindäki şygyr bölekleriniň nakyllarynyň we atalar sözleriniň, esasan türkmen halkyna degişlidigini ýene bir fakt aýdyň görkezýär. Bu şygyr bölekleri gadymy türkmen goşuk formasynda bolup, olar esasan hem dörtlemelerden ybaratdyr. Bu dörtlemelerde birinji üç setiri kapyýalaşýar emma dördünji setirler boş gelýärler ýa-da özara kapyýalaşyk şygry, şygyr bölegini soňlaýar.

Kyş ýaýgaru süwlenür,
Är at meniň ýawryýür,
Igler eme sewriýür,
Et, ýin taky bekreşür.

Bu goşgy setirlerinde gys bilen tomsuň aýdylyşy suratlandyrylýar. Bu şygyr bölegi gadymy türkmen goşuk formasynda, ýedi bogunly ölçegde ýazylypdyr. Alymyň sözlügindeki şygyrlaryň köpüsi şu bentde, şu ölçegde ýazylypdyr.

Diwandaky goşgy bölekleriň bir bitewi goşgudan alnanmy, ýa-da olaryň şol bölek görnüşinde halk arasynda boldumyka? Bu soraga jogap bermek, ony takyklap aýtmak gaty kyn. Bir topar şygyr bölekleriniň soňky setirleri “uçraşur”, “müňreşür”, “eňreşür” ýaly sözler bilen soňlanýar. Şu ýagdaýda garanyňda bu şygyr bentleri bir uly goşgudan alnan ýaly bolup görünýär. Onda ol uly goşgularyň şol wagtky türkmen poeziýasynda bolandygyny aýtmak boljak. Eger bu goşgy bölekleri, şol bölekliginde halkyň arasynda ýaşan bolsa, onda şol zaman peoziiýasynda uly, dowamly goşgularyň az bolandygyny bellemek mümkindir.

Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” diwanyndaky şygyr bölekleri özleriniň mazmuny, ideýasy boýunça şol wagtdaky halkyň ýaşayyş durmuşy, pikir ediş tärleri bilen baglanyşykly bolupdyr. Olarda adamlaryň, söweşijileriň gahrymançylygy, uruş, ýesiriň ýagdaýy, galyň töläp, ýesiri boşatmak, yşk we söýgi, gözeliň görki, aýralyk, tebigat, gys we ýaz paslynyň aýratynlyklary, dünýä hakdaky şol döwür adamsynyň sadaja düşüňjeleri we şuna m. taraplar görkezilýär.

Alymyň sözlüginde yşky-liriki temada ýazylan şygyr böleklerine-de duş gelmek bolýar.

Köňlüm aňar kaýnyýu,
Içten aňar oýnyýu.
Keldi maňa boýnyýu,
Oýnap meni argarur.

Bu şygyr böleginde aşyk öz söýgülisi hakynda sözleýär: Köňlüm onuň üçin gaýnaýar, içerde onuň bilen ýaýnan wagtynda. Ulumsylyk bilen ol meniň ýanyma geldi, ýagny agras we dabaraly görnüşde. Ol meni oýnady we ýadatdy.

Mälim bolşy ýaly, türkmen edebiyatynyň akyldar wekilleri arapars dillerini kämil derejede bilmekleri olaryň Ýakyn we Orta

Gündogar halklaryň baý ylmy we edebi mirasy bilen ýakyndan tanyşmalaryna şert döredipdir. Şonuň üçin olar özlerinden öň ýaşap geçen meşhur alymlary, şahyrdyr ýazyjylaryň miras goýup giden gyzylyň gyryndysyna barabar ýadygärliklerini okap, döredijilikli özleşdirip, olaryň şireli suwy bilen özleriniň ylham baglaryny suwarypdyrlar.

Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” sözlügindäki nakyllardyr, goşgy bentlerinde, elebiýatlardyr muşagyralarynda gozgalan watançylyk, harby-gahrymançylyk, mertlik-namartlyk, dost-duşmany tanamak, goňsuçylyk, bedew ata sarpa goýmak, öwüt-nesihat, gylyk-häsiýet ýaly onlarça meseleleriň türkmen edebiýatynyň soňky wekilleriniň eserleriniň mazmunyna siňenligi bellidir.

Sözlükde getirilýän Alp Är Tunganyň ölümüne bagyşlanan elegiýa (agy) aýdymy bu eseri türkmen edebiýatynyň gadymy çeşmeleriniň biri bolan Orhon-Ýeniseý (VII) ýazgylary we Ýusup Has Hajyp Balasugunlynyň “Kutadgu bilek” poemasy bilen gönüden-göni baglanyşdyrýar, çünki bu eserlerde-de şol gahrymanyň edermenlikleri wasp edilýär.

Üwleşip eren börüleýu,
Ýyrtan ýaka ortaýu.
Sykryp üni ýurlaýu.
Sygtap gözi örtülür .

Bu setirlerde Afrasyýabyň ölümüne gynanyp batyrlaryň, adamlaryň, esgerleriň aglaşy görkezilýär we şeýle diýilýär: Esgerler, adamlar böri ýaly üwleşýärler, orlaşyp ýaka ýyrtýarlar, bagşy ýaly, bagşynyň sesi ýaly sygyryp ses edýärler, aglaşyp, ýaş bilen gözleri örtülýär.

Bu mysal alnan agy bentlerinde merhumyň häsiýetleri hakda agzalmaýar. Agy bentlerine gahrymanyň häsiýetleri, ile eden ýagşylyklary hakda agzalýar. Agylarda merhumyň gowy häsiýetleri ýatlanylýar, emma erbet häsiýetleri bar bolsa agzalmaýar. Çünki merhumy diňe ýagşylykda ýatlamak türki halklaryň ählisine-de mahsusdyr. Aşakdaky mysal alynjak agy bentleri ähli tarapdan häzirki halk döredijiliginde gabat

gelýän bentleri ýatladyp dur.

Ärdi aşyn tatyrgaan,
Ýaawlak ýagyk gaçyrgan.
Ograk süwsün kaýtargan,
Basty ölüm ahtar.

Bu bentde jomart, şahy, ile-güne ýaran, il-günden aşyny aýamaýan bu är ýigidi ölümiň agtaryp tapanlygy barada ýatlanylýar.

Agy bentleriniň dowamynda onuň şeýle bir batyr, ýagyny gaýtarýan är bolanlygy barada aýdylýar. Emma ajal okunyň ony alyp gidenligi, onuň ähli begleriniň reňkleriniň zagrypan dek soralanlygy hakda gynaň bilen söhbet açylýar:

Ýagy odun oçürgen,
Töýdin any göçürgen,
Işler üzüp geçirgen,
Tegdi oky öldürüw.

Begler atyn algurup,
Kazgy any turgurup,
Meňzi, ýüzi sargaryp,
Kürküm aňar türtüler.

Şu mysal alnan bentleriň haýsydyr bir şahyryň elegiýasy bolmagy hem ahmal, emma olaryň halk arasynda ýygnalanlygy, başly-barat ýagdaýda gaýtalanyp gelýänligi, many-mazmuny halk döredijiligindäki agylary ýatladýar.

Tebdu maňa elindi,
Emgek görü ölündi,
Kylmysynda ilendi,
Tutgun bolup ol katar.

Bu şygyr gahrymançylyk temasynda yazylan, bu setirlerde duşmanyň düşen günü beýan edilýär. Duşman maňa ýesir düşdi, emgek görüp öler boldy, ol öz eden işi üçin käýindi. Özünü ýazgardy, ýesir bolup, ýagny ýesirlikde ol indi gaty günleri,

agyr günleri başdan geçirýär.

Özün ögnüp orylady,
Ýyrak ýirik karylady,
Atyg kemşäp arylady,
Owyt bolup töbüw agdy .

Bu şygyrda Mahmyt Kaşgarly öz döwrüni, şol döwürdäki durmuşyň ýagdaýyny, söweş meýdanyny, söweş meýdanyndaky mert, edermen ýigitleriň söweşip duran pursatyny suratlandyrýar. Bu şygyrda şeýle diýilýär: “Ol özünü ögüp, ulumsylandy, uzak ýeri garyşlaýan ýaly gabaryp, meniň üstüme geldi. Ol atymy sürüp azm urdy, emma ýeňlip, utanyp, depäniň üstüne çykyp gitdi, gaçdy”.

Tokuş içre uruş tym,
Ulug birle garyştym.
Tüküz atyň ýaryştym,
Aýdym imdi al Ufar .

Bu bentde-de söweş meýdanyndaky söweş pursaty suratlandyrylýar. Manysy: “Söweş içinde ururdym, duşmanyň tire başlady, ulusy bilen garyşyp uruşdym, maňlaýy ak atym bilen onuň bilen ýaryşdym, ýagny söweşdim, ok atdym”.

Alp erenni ozurdym,
Boýnyn anyň kazurdym,
Altun, kümüş ýüzürdim,
Süwsi kalyn, kim utar, öter .

Bu ýerde bir söweş suratlandyrylýar we şeýle diýilýär: “Duşmanyň batyr esgerlerini dargatdym, olaryň başlygyny boýun etdim, onuň boýnuny egdirdim, hazynasyndan altyn-kümüşlerini ýükledim, onuň goşunynyň köplüginde ýaňa adam arasyndan ötüp geçip biler ýaly däldi”.

Mahmyt Kaşgarly öz eserinde mysal getirýän her bir timsalyny durmuşy wakalardan kesip alypdyr. Olary gerekli ýerlerinde ulanyp, milli ruhda, milli äheňde beripdir. Bu bolsa eseriň mazmunyny güýçlendirýär, täsirçililigini artdyrýar. Hut şonuň

üçin bolsa gerek, alym häli-şindi öz mysallarynda halk edebiyatyna ýüzlenipdir. Olarda halkyň agysy, heýdüsü, aýtgylary, alkyslary hatda irki döwürlere mahsus bolan oguz dessanlary bilen bagly bölekler hem eseriň içinde ýerleşdirilipdir. Olardan biri-de Turan hökümdary Alp Är Tunganyň aradan çykmagy bilen bagly wakany beýan edýän agy häsiýetli şygyr eseriň içinde mysal hökmünde dürli ýerlerde, dürli ýagdaýlarda alnypdyr.

Begler atyn argurup,
Kazgy any turguryp,
Meňzi, ýüzi sargaryp,
Kürküm aňar türtüler.

Bu setirlerde Afrasyýabyň ölümüne aglanýar we şeýle diýilýär: “Onuň ýasyny tutup, begler atlaryny ýordular, ýadatdylar, gaýgy olary horlady, olaryň meňzi, ýüzi sargardy, olaryň ýüzlerine zagryran çalyňan ýaly boldy”.

“Alp Är Töňňäniň ölümüne agy” mersiýesi dokuz bentli bu mersiýedäki Al Är Töňňä miladydan öň VI asyrlaryň begler begi Afrasyýabdyr. Şygyrda onuň gaýduwsyzlygy, ölümüne uly iliň, hanyň, begiň, alymyň gynanjy, oňa ýas baglanyşy berlipdir. Sözlükdäki şygyrlaryň dili aradan müň ýyl geçendigine garamazdan, häzirki wagtda hem türkmen okyjysyna düşnükliidir. Munuň esasy sebäbi hem Mahmyt Kaşgarlynyň olary türkmenleriň arasynda ýazyp alandygy bilen baglanyşyklydyr.

Ýagy otun oçürgen.
Toýdin any göçürgen,
Işler üzüp geçirgen.
Tegdi oky öldürüw .

Bu goşgy setirlerinde hem söweş meýdanynda wepat bolanyň gahrymançylygy wasp edilýär: “Ol ýagy oduny oçürgen bir ärdi, olary, ýagny ýagyny şäherinden-lägerinden, gonalgalaryndan kowup göçürerdi, köp işler bitirip, ömrüni geçirerdi, zamanadan oňa bir öldüriji ok degdi”.

Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” eserinde meşhur

adamlary agy we ýörite goşgulary aýdyp, soňky ýoluna ugratmak däbi Günorta Sibiriň, Merkezi Aziýanyň we Ural-Powolžýäniň türki halklarynyň halk döredijiliginde hem bolup, olar gadymy ýazuw ýadygärliklerinde öz beýanyny tapypdyr. Agy žanrynyň mysalyna Külteginе bagyşlanan Uly Orhon ýazgylarynda hem gabat gelmek bolýar.

Ýandy erinç ogragy,
Keldi berüw tyragy.
Özi koýy ogragy,
Alplar kamug kirkeşür .

Bu goşgy setirlerinde söweş meýdanynda söweşen duşmanyň ýagdaýy suratlandyrylýar we şeýle diýilýär: “Ol duşman öz niýetinden dänen ýaly bolýar. Sebäbi, onuň ilçisi biziň ýanymyza geldi. Onuň özi bolsa, dere içinde Batyrlar tamam söweş üçin sap çekişýärler, tirkeşýärler”.

Mahmyt Kaşgarly “Diwanynda” söweş wakalaryny görkezýän şygrylaryň kyrkdan gowragyny mysal getiripdir. Şolarda belli bir taryhy waka hakda gürrüň berilmese-de, şol döwrüň talaňçylyk, halky ezmek, mal toplamak, baýlygyň köpeltmek, harby hünär, gahrymançylyk, gorkaklyk weş.m. birnäçe döwrüň wakalaryndan mysal getirilipdir.

Ýagy bökden ozuklady,
Körüp süwne azyklady.
Ölüm any konuklady,
Agyz içre agy saldy .

Bu bentde hem şol döwrüň ýagdaýy, halkyň nähili galagoply, kyn durmuşda ýaşanlygy wasp edilýär: “Ýagy, duşman özüni begden üstün saýdy, ozgur hasap etdi, emma begiň goşunyny görüp çaşdy, özüni ýitirdi. Ölüm oňa gonak myhman bolup düşdi we agzynyň işine zäher sagdy”.

Alym sözlüginde söweş meýdanyndaky bedewleriniň hem waspyny ýetirýär:

Kuzruk katug tügdümüz,

Taňryk üküş ögdügimiz.
Kemşäp atyg tegdimiz,
Aldap ýene kaçtymyz .

Bu şygyr böleginde atlaryň söweş meýdanynda bitiren hyzmatyny, olaryň edermenligi wasp edilýär we şeýle diýilýär: “Atlarymyzyň guýrugyny gaty düwdük, taňryny köp öwdük, haýdap atlarymyzy depdik, sürdük, duşmany aldap gaçdyk, öwrülip ýeňiş gazanmak üçin”.

Ýügürdi kebel at,
Çaklydy kyzyl ot,
Köýürdi urut ot
Saçrap anyn örtenür .

Bu setirlerde-de söweş meýdanyndaky atlar wasp edilip, şeýle diýilýär: “Ýüwrük at çapdy. Gyzyly ot çakylan dek boldy, aýaklaryndan, toýnaklaryndan gyzyly ot çykdy, gury otlary köýdürdi, ol ot saçrap ol gury otlary örteýär, ýakýar”.

Tygraklanyp segretti.
Ären aýyn ýürürtti,
Bizni kamug eňitti.
Andag süwge kim ýeter .

Bu şygyrda söweşiň gidip duran pursaty, atlaryň söweş meýdanyndaky tutýan orny we bir batyr ýigit wasp edilýär. Onda şeýle diýilýär: “Ol batyrlanyp at saldy, atyny segredip topuldy. Esgerlerini we atlaryny bize tarap ýügürtdi, bizi bütinleý aňaltdy. Beýle goşuny kim ýetip biler, kim barabar, kim deň bolup biler, kim onuň garşysyna durup biler”.

Şygyrдыr nakyllardan başga bu kitapda rowaýatlara hem giň ýol berlipdir. Rowaýat we legendalaryň üsti bilen toponimiki atlaryň birnäçesi XI asyrdan biziň günümüze gelip ýetipdir. Kitapdaky rowaýatlar hem tematiki taýdan dürli-dürli bolup, birnäçesi hem ýer, ýurt atlarynyň gelip çykyşlary baradadyr. Zülkarneýn baradaky rowaýat bolsa aýratyn ylmy derňewi talap edýär.

“Sözlükde” getirilýän rowaýatlar hem diýseň özüne çekijidir we olar kitabyň gymmatyny hasam ýokarlandyryar. Olaryň arasynda roan kiçijik rowaýatlaram, mockery ultra rowaýatlaram bar.

Köp ýaşan adam Zülkarneýn Çine gelip ýetende türkiler hany uruşmak üçin ýaş ýigitlerden ybarat bir topar esgeri (onuň garşysyna) ýollady. Wezir şaha (garap) aýtdy: “Siz bütinleý ýaşlary çykardyňyz, aslynda welin öge ýaşly, uruş işlerinde tejribeli adamlary göndürmek gerekdi – deýinde, sözüni tejribeli, uly ýaşly manysynda ulandy. Muny şa dogry tapdy we uly ýaşly kişileri söweşe ugratdy. Olar gije Zülkarneýniň alynky esgerlerine hüjüm kyldylar we ýeňiş gazandylar. Türk esgerlerinden biri Zülkarneýniň esgerlerinden birini gylyç bilen urup, çatalbasyna çenli çapyp ikä bölledi. Ölen esgeriň bilguşagynda altynly halta bardy. Halta gylyç degdi we ony böwüsdü. Ondan gana boýalan altynlar ýere döküldi. Ertesi ir säher wagty türk esgerleri gana bulaşyp ýatan altynlary görüp, biri-birlere “bu näme” diýişdiler, soňundanam ganly altyn – “altyn gan” diýip aýdyşdylar. Bu ýerdäki uly dag şeýle hem atlandyrylýar. Uygurlaryň golaýyndaky bu etrapda ençeme sähraýy türkler yaşaýardylar. Şondan soň Zülkarneýn türk şasy bilen gatnaşygy ýola goýdy.”

Eserde gabat gelýän rowaýatlar we goşgular (köplenç) Isgender Zülkarneýne, taryhy gahryman bolan Afrasyýaba bagyşlanandyr. Munuň şeýle bolmagy düşnüklidir. Bu iki şahs Gündogaryň ylmy jemgyýetçiliginde häli bu güne çenli jedelli pikirleri döredip gelýän gahrymanlardyr. Olar awtorly we awtorsyz (halk tarapyndan) ýazylýan, aýdylýan çeper nusgalaryň özeninde goýlupdyr. Emma, awtor “Sözlüğine” diňe şolar baradaky rowaýatlary alyp, şonuň bilenem çäklenipdir diýmek ýalňyşlykdyr. “Diwany lugat-et türkde” haýsydyr bir başga temalardaky rowaýatlardanam üzündiler alynýar.

Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” kitaby orta asyrlar we XVII-XVIII-XIX asyr edebiyatymyzyň mazmun hem çeperçilik babatda ösmegine oňyn täsir edýär. Çünki edebiyatda rowaçlanan dürli çeperçilik däpleriniň öz gözbaşyny Mahmyt Kaşgarlynyň “Sözlüğinden” alyp gaýdýar diýsek dogry bolar. Elbetde, bu pikire dogry düşünmek gerek. Mahmyt Kaşgarly dil öwreniji, ol

halklaryň arasyndan edebi mirasymyzy toplan alym. Şonuň üçin sözlükde gabat gelyän dürli edebi nusgalaryň Mahmyt Kaşgarly tarapyndan döredilmän, eýsem, onuň şol döwrüň edebiýatyna degişlidigini hasaba almak zerurdyr. Sözlükdäki edebi nusgalaryň bolsa IX-X asyrlarda edebiýatymyza ýörgünli bolan nusgadygyny aýratyn tekrarlasymyz gelyär. Diýmek, Mahmyt Kaşgarlynyň sözlügindäki edebi nusgalar, olardaky edebi žanr özboluşlylyk, dürli däpler, şygyr görnüşleri VIII-IX asyrlardaky edebi çeper pikirlenmäniň ösüşiniň umumy ýagdaýyny göz önüne getirmäge mümkinçilik berýär. Biz hut Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüginin üsti bilen şol döwrüň edebiýatynyň ösüşini kesgitlep bilýäris. Hut şu nukdaýnazardan sözlük bahasyna ýetip bolmajak edebi çeşmedir. Biz XVIII-XIX asyr edebiýatymyza goşugyň işjeň ulanylanlygyny bilýäris, Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüginde-de goşuklara gabat gelinýär bu birinjiden. Ikinjiden, mesnewi žanry orta asyr edebiýatynda-da, XVIII-XIX asyr edebiýatymyza-da giňden ýaýrapdyr. Onuň ilkinji çeşmesiniň edebiýatçy alym Ahmet Mämmedowyň hem adalatly belleýşi ýaly, bu sözlükde gabat gelmegi bellärliklikdir. Edebiýatdaky munazaraçylyk däbi aýratyn edebi seljermäni talap edýän ugurdyr. Ýlmy jemgyýetçilikde bu däbiň arap-pars edebiýatyndan aralaşandygy hakynda aýdylýardy. Görüp, otursak bu ýakynlyk juda çäkli bolup, ol onuň atlandyrylyşynda has ýiti ýüze çykypdyr. Mazmun bolsa oguz edebiýatynda aýdyşygyny öňdenem bar eken. Muňa mysal edip sözlükdäki “gyş” bilen “ýazyň” görkezmek bolar.

Umuman, biz hut şu sözlüginin üsti bilen orta asyr we XVIII-XIX asyr edebiýatymyza ýörgünli bolan dürli edebi žanrlaryň hem däpleriniň oguz türkmen köklerini tapýarys. Bu bolsa edebi mirasymyzyň milli esaslarda ösändigini kesgitlemekde ähmiýetlidir. Milli mirasymyz orta asyrlarda-da edebiýatymyzyň oguz türkmen köklerine arka diräpdir. Elbetde, biz beýle diýmek bilen edebi ösüşimize arap-pars edebiýatynyň eden täsirini inkär etmeyäris. Çünki, edebiýat täsirsiz oňmaýar. Onuň ösüşi diňe bir içki baýlaşmanyň hasabyna hem bolup geçmeyär. Edebiýatyň ösmeginde dünýä halklarynyň edebiýatynyň özara täsiriniň ähmiýeti uludyr. Biziň nygtamak islän

pikirimiz, hut şeýledir hem ýöne biziň edebi ösüşimizi üpjün eden içki şertleriň, mümkinçilikleriň ornuny kesgitlemegimiz hökmandyr, onuň ähmiýeti uludyr. Bu meselede Mahmyt Kaşgarlynyň sözlügi ygtybarly çeşmedir.

Türki dialektleriniň baý maglumatlaryny ýygnan Mahmyt Kaşgarlynyň bu eserde aýry-aýry türki sözleriň gelip çykyşyny, olaryň dürli taýpalarda ulanylyşyny, ululy-kiçili üýtgeşmelere sezewar bolşuny subut etmekden ötri, öz ylmy derňewinde halk döredijiliginiň eserlerinden mysallar getiripdir. Şolaryň uly bir bölegi mysal hökmünde alnan rowaýatlar, şygrylar we nakyllardyr.

Nakyllar gözbaşyny örän gadyndan alýar. Onuň çeşmesi jemgyýetçiligiň ösüşi bilen baglylykda, adamlaryň durmuş, ýaşayyş, gatnaşyk, urp-adat, terbiýe, synçylyk we şuna meňzeş tejribesinden gelip çykýar. “Türki dilleriň diwany” kitabynda 290-dan gowrak atalar sözünden, nakyllardan mysal getirilipdir. Şol nakyllar XI asyrdan has öň döräp, on asyryň geçmegi bilen dilden-dile geçip, häzirki döwrüň janly gepleşiginde dürli üýtgeşmelere sezewar bolan görnüşleri duş gelýär. Ol üýtgeşmeler olaryň many-mazmunyna täsir etmändir.

Mähmyt Kaşgarlynyň kitabyndaky nakyllar many taýdan ençeme toparlara bölünýär. Olar: Il-ýurt, dostluk, agzybirlik, dost-duşman, ýagşylyk hakynda; Maşgala, bala-çaga, ata-ene, garyndaş gatnaşyklary barada; Durmuş tejribeleri netijesinde dörän ýiti pikirler, bilimli bolmak, edeplilik goňsuçylyk, myhmansöýerlik, ýagşylyk etmek barada; Zähmet bilen bagly, zähmet arkaly terbiýe, bir işe yhlasly ýapyşmak, çydamlylyk, men-menlik etmezlik öz zähmetiniň netijesinde guwanmak we ş.m. hakynda; Çarwaçylyk, goňsuçylyk, namartlyk, ar-namys, ejizlik, gybatkeşlik, alyş-beriş, işeňňirlik, ynsaplylyk, maksatlylyk we başgalar; social meseleler, feodalçylyk döwri barada.

Nakyllardan başga bu kitapda rowaýatlara hem giň ýol berlipdir. Rowaýat we legendalaryň üsti bilen toponimiki atlaryň birnäçesi XI asyrdan biziň günümüze gelip ýetipdir. Kitapdaky rowaýatlar hem tematiki taýdan dürli-dürli bolup, olaryň birnäçesi hem ýer-ýurt atlarynyň gelip çykyşlary baradadyr. Zülkarneýn baradaky rowaýat bolsa aýratyn ylmy

derňewi talap edýär.

Mahmyt Kaşgarlynyň sözlügi türkmen edebiýatynyň taryhyny öwrenmekde gymmatly çeşme bolup hyzmat edýär. Şol ruhy gymmatlyklaryň biri hem Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüginde duş gelýän nakyllar we atalar sözüdir. Alymlaryň bellemeklerine görä, alymyň bu sözlüginde 300-e golaý nakyllardyr atalar sözi duş gelýär. Ol nakyllar bolsa oguz-türkmen nakyllarynyň gelip çykyşyny we taryhy köklerini öwrenmekde ýeke-täk gymmatly çeşme bolup hyzmat edýär.

Nakyllar forma taýyndan örän gysga bolup, many, tarapdan giň düşünjäni wakalar giňişleýin düşündirilmelidir. Nakyllar birden döreýän zat bolmandyr. Olar adamyň durmuş wakalarynyň esasynda wagtyň geçmegi bilen kem-kemden ýüze çykydyrlar. Her bir söz nakyl bolup duranok. Ine şu aýdylanlar hem Mahmyt Kaşgarlynyň sözlügindeki nakyllarda öz beýanyny tapypdyr.

Mahmyt Kaşgarlynyň sözlügindeki duş gelýän nakyllaryň köpüsi gadymy oguz-türkmen dilinde bolup, olar her bir okyja düşnükli däldir. Mysal üçin: “Erdem başy tyl” (Ylym başy dil), “Alp üyrik ýazyrtma, yklaşarkasyn ýagyrtma” (Batyr äri ynjytma, bedew aty ýagyr etme), “Endik üme öwligini agyrlar” (tomsyk myhman öý eýesine hödür eder) we ş.m. Munuň özi oguz-türkmen nakyllardyr atalar sözüniň döreýiş taryhynyň köklerini has gadymy döwürlerden alyp gaýdýandygyny döwürlerden bári dowam edip gelýän nakyllardyr atalar sözüniň wagtyň geçmegi bilen timarlaşýandygyny, kämilleşýändigini-de görmek bolýar. Mysal üçin, Abylgazynyň “Şejireýi terakime” (“Türkmenleriň nesil daragty”) atly kitabynda duş gelýän “Bir kynga iki kylyç sygmaz”, “Bir ýurtga iki töre sygmaz” diýen ýaly nakyllaryň bolsa diňe bir fonetik özgertmä sezewar bolup, edil häzirki döwürde ulanylýan nakyllara çalymdaşdygyny hem görmek bolýar.

Edil şonuň ýaly, nakyllara Mahmyt Kaşgarlynyň hut öz sözlüginde hem duş gelmek bolýar. Olaryň kabiri diňe bir fonetiki özgertmä sezewar bolupdyr diýäýmeseň, edil häzirki zaman türkmen dilindäki nakyllardyr atalar sözüne meňzeş bolupdyr. Esasy zat bolsa, şol nakyllardaky sözüň manysy hem şol durşuna üýtgemän saklanypdyr. Sebäbi ýazaryň hut özi halkyň arasynda bolup, ol halk döredijiligini toplaýdyr. Mysal

üçin, “Suw bermesi ke süýt ber”, “Közegüw uzyn bolsa elik köýmes”, “Karra karrysyn kim biler, kişi alasyn kim biler”, “Balyk suwda, közi taştyn”, “Taý atatsa at tynur, ogul är ýese ata tynur” we ş.m. Umuman, Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” atly bu sözlügi bahasyna ýetip bolmajak gymmatlykdyr.

Şeýlelikde, Mahmyt Kaşgarlynyň edebi çeşmeleriň ýörgünli bir görnüşini ýeke hatar ýa-da kapiýalaşýan goşa hatarly halk nakyllaryny tutuş sözlügiň süňňüne seçelendirip goýberipdir. Mysal üçin, “Zaman öter, kişi duýmaz, ynsan balasy baky bolmaz”, “Ýakymly söz saçak ýazar”, “Dag-daga gowuşmaz, kişikişiğe gowuşar”, “Arslan arlasa at aýagy çolaşar”, “Ýer basruki dag, buun baýruki beg” (Ýer agyrlygy dag bilen, il agyrlygy beg bilen) ýaly nakyllar şu günki günüň akyjylary üçin-de düşnükli. “Muş ýakruga tegişmes, aýur”, “Kişi neňi ýaraşmaz” (Pişik myhdan asylly ýaga ýetip bilmän, “Aý, kişi maly-la bu” diýer), “Ikki bugra igeşür, otra kögekün ýençilur” (“Iki bugra urşar – arasynda gögeýin heläk bolar”, “Iki at depişer arasynda eşek öler”) diýen nakyllar türkmenleriň arasynda häli-häzirlere az-owlak üýtgän şekilde ýörgünli bolup gelýän nakyllardyr.

Emma, alymyň käbir ulanan nakyllary belli bir düşündirişleri talap edýär. Mysal üçin, “Eşek aýur başym bolsa, sündiride suw içgeýmen” (“Eşek başym aman bolsa, deňizdenem suw içerin” diýermişin), “Tuzuň birle uruş, utun biri terişma” (“Mylakatly adam bilen sözleş (jedelleş), ol senden ýeňiler (ýa-da düşünişer), hyrsyz adam bilen sözleşme, ol seni ýeňer (ýa-da ýeňilenini boýun almaz), “Garga garasyny kim bilur, kişi alasyny kim bilur” (“Garganyň garadygy onuň reňkinden görünyär, kişiniň ýeregini welin bilýän ýok”, “Haýwan alasy daşymda, ynsan alasy içinde”), “Ýazydaky süwlin ezergeli, ewdäki takagu yçgynma” (Ýazydaky sülgüne eýerip, öýdäki towugy ýitirme), “Bulgak öküş bolsa, kaçan bilgin ýeter” (“Halkda bulagaýlyk köpelse, pitne dörese, akyl kemeler we dogry ýoly tapyp bilmez, bihuda sözler köpelip gitse, agyz gurar, jaý epiler”) ýaly nakyllar gadymy nakyllardyr we şol sebäpli-de, olar düşündirilişe mätäçdirler.

Käbir halatlarda sözlügiň ol ýa beýleki nakylyň başga bir

halkyň, (aýratynam arap halkynyň) arasynda aýdylýan ol ýa-da beýleki nakyla, hikmete atalar sözüne meňzedýändigini hem ýüzugra ýatlaýar.

Şonuň ýaly hem ol nakyllaryň käbiriniň etimologiýasyna-döreýşine dahylly pikirleri-de orta atýar. Şeýle ýagdaýlar sözlükde telim ýerde sataşýar, ýöne welin biz, känbir ýaýratmazdan, olaryň her birine, degişli bir mysal getirmek bilen çäklenýäris. Awtor “Tegri” sözüni düşündirilende, “Tiliň tergige (desterhan, saçak) tegir” diýen naklylyň manysynyň arap halkynyň “Kişi öz gylygyny diýe bilmez, aýan eder” diýen naklyna dogry gelýändigini belleýär. “Diýmek ýakymly söz saçak ýazlar” diýen nakyl diňe bir gelen myhmanyň ýakymlylygyny, açyk köňülligini aňlatman, eýsem öý eýesiniň-de nähili gylyk-häsiýetli adamdygyny-da äşgärleýär.

Mahmyt Kaşgarly sözlüğinde nakyllaryň 300-e golaýyndan peýdalanylýpdyr. Olaryň içinde häzirki hem türki halklaryň arasynda ulanylýan nakyllara sözme-söz dogry gelýänleri-de az däl. Öz wagtynda A. Annanurowyň nakyllar barada, S. Ahallynyň “Diwany lugat-et türk” eseri barada ýazan dissertasion işlerinde ýatlanýar.

Mahmyt Kaşgarly sözleri düşündirende halk arasynda giňden ýaýran nakyllara, goşgulara (ähtimal olaryň ürç edilip aýdylan aýdymlar bolmagy-da mümkin), tanyml taryhy we folklor gahrymanlara ýüzlenipdir. Şeýle edebi-çeper çeşmeler bolsa onuň “Sözlügininiň” ähmiýetini artdyrypdyr, umumy mazmunyny güýçlendiripdir, oňa saldamlylyk, çynlakaýlyk beripdir.

Alymyň “Diwany lugat-et türk” sözlügininiň dörän wagtyndan bäri müň ýyla ýakyn wagt geçen hem bolsa, ol häzirem ýaşap ýör. Diýmek, onuň içindäki sözleriň ýaşyny birnäçe müňýyllyklar bilen hasaplamak bolar. Çünki, sözüň kemala gelmegi we milli häsiýete eýe bolmagy üçin uzak taryhy döwür derwaýys. Söz taryhy hadysadyr. Şeýle bolsa sözleriň belli bir galyplara girip, nakyllara öwrülmeginiň “algoritmi-de” ýene müňýyllyklara çenli uzap gider. Atalar sözi parasat hazynasy bolmak bilen bir wagtda, milletiň dil we şiwе aýratynlygy, urp-adyty, milli häsiýeti, ýaşayyş şertleri, goňsuçylyk gatnaşyklary, dini ynançlary, mahlasý, tutuş terjimehaly bolup

durýar. Diýmek, ol halkyň atalar sözüni öwrenmek oňa belet bolmakdyr.

Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” eserinde orun alan nakyllaryň hemmesi diýen ýaly häzir türkmenlerde gabat gelýär. Emma olaryň köpüsiniň şekilleri taryhy özgerişlere sezewar bolupdyr.

Alymyň sözlügindäki duş gelýän nakyllary häzirki zamandaky şekilleri bilen deňeşdirmegi we degişli netijeleri çykarmagy göz önünde tutýarys. Olar häzirki aýdylyşyndan az-kem tapawutlanýar diýmeseň, ähli türkmen halky üçin düşnükliidir. Meselem, “Kurug ýygaç egilmes, kurmuş kiriş tügülmez” görnüşinde aýtmaly bolardy. Ýene bir mysal, “Suw içirmesge suýt ber” bu häzirki dilde “Suw içirmeýäne süýt ber” görnüşinde aýdylýar. Munuň manysy “Ýamanlyk edene ýagşylyk et” diýilidigidir. Bu getirilen mysallar, birinji tarapdan, Mahmyt Kaşgarlynyň diliniň türkmen dildigine güwä geçse, ikinji tarapdan, diliň kök sözleriniň, sözlem gurluşlarynyň örän durnuklydygyna şaýatlyk edýär.

Gündogaryň beýik şahyrlary şol sanda Magtymguly we beýleki türkmen klassyklary bolsa, belli derejede Mahmyt Kaşgarlydan habarly bolupdyrlar, täsirlenipdirler.

Alym S. Mutallibow kitabyň özbekçe neşirine ýazan sözbaşysynda “Diwanda” mysal ornunda getirilen edebi parçalar gadymy edebi žanrlaryň nemunasy sypatynda folklor we edebiyat taryhy üçin möhümdir” diýip belleýär. Hut şeýle pikiri türkmen alymlary-da goldaýar. Şeýle möhüm ähmiýetli kitabyň üstünde ymykly işlemek, ol barada düýpli ylmy garaýyşlary jemgyýetçilige ýetirmek möhüm meseledir.

Eserde gabat gelýän rowaýatlar we goşgular (köplenç) Isgender Zülkarneýna, taryhy gahryman bolan Afrasyýaba bagyşlanandyr. Munuň şeýle bolmagy düşnükliidir. Bu iki şahs Gündogaryň ylmy jemgyýetçiliginde häli bu güne çenli jedelli pikirleri döredip gelýän gahrymanlardyr. Olar awtory belli we näbelli (halk tarapyndan) ýazylýan, aýdylýan çeper nusgalaryň özeninde goýupdyr. Emma, awtor “Sözlüginde” diňe şolar baradaky rowaýatlary alyp, şonuň bilenem çäklenipdir diýmek ýalňyşlykdyr. “Diwanu lugat-it türkde” haýsydyr bir başga

temalardaky rowaýatlardanam üzündiler alynýar. Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” eserinde halk döredijiliginiň görnüşleri bolan ynançlar, dilegler we agylara hem duşmak bolýar.

Gadymy sözlüklerden biri bolan “Diwany lugat-et türk” sözlügininiň düzüjisi Mahmyt Kaşgarly bu sözlügi hijri ýyl hasabynyň 468-nji ýylynda, ýagny, 1072-nji milady ýylynda ýazyp tamamlapdyr. Elbetde, bu sene barada alymlaryň arasynda çekişme bardygyny-da ýatlap geçeliň.

Häzir geçmiş edebiýatyny öwrenmäge giň mümkinçilik bar. Türkmenistanda XI asyrdan başlap geçen türkmen alymy Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-et türk” sözlüginine bagyşlanyp geçirilen Halkara Maslahat edebi mirasymyzyň öwrenilişinde uly ähmiýete eýe boldy. Ýazyjy şahyrlaryň we alymlaryň terjimehaly